

Jerzy Z. Pająk

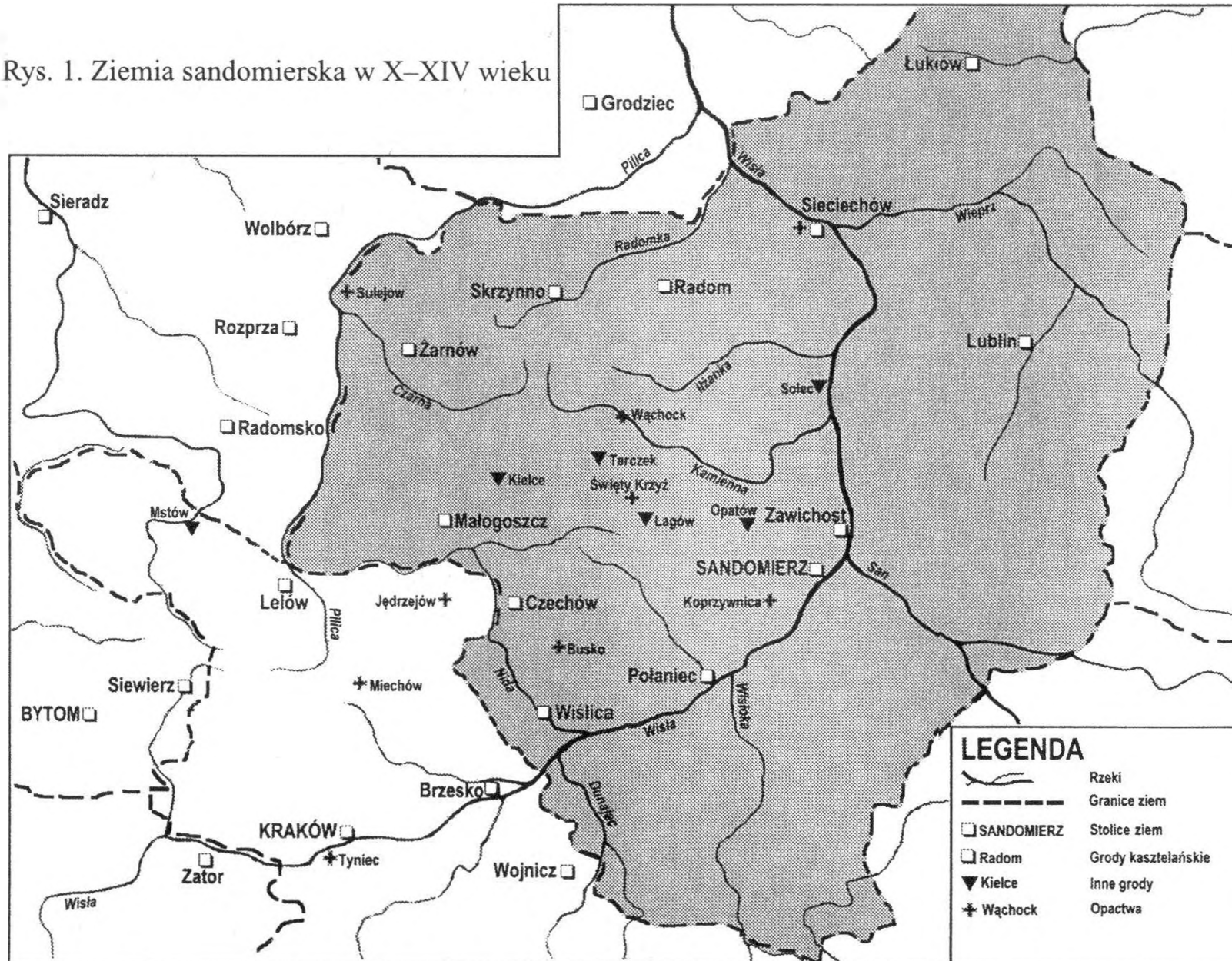
*Dzieje podziałów administracyjnych
a granice regionu świętokrzyskiego*

Położony w samym centrum Polski region świętokrzyski jest tą częścią kraju, którego tradycje kulturowe sięgają co najmniej czasów piastowskich. Jego skomplikowane losy, podobnie jak historia naszego kraju, odzwierciedlają wszystkie zakręty dziejów Polaków. Niegdyś była to jedna z prowincji państwa wczesnopiastowskiego, potem w okresie staropolskim, największe obszarowo województwo małopolskie z siedzibą w Sandomierzu. W XIX w. teren ten podzielono między dwie gubernie: kielecką i radomską, w XX w. zaś region należał w całości do województwa kieleckiego. Zawile losy przemian struktur administracyjnych odbiły się w nazewnictwie, w którym region ten w XVIII w. był zwany Sandomierszczyzną, w XIX w. – Ziemią Kielecką i Radomską, a w XX w. – Kielecczyzną.

Ustalenia historyków dotyczące rekonstrukcji podziałów terytorialnych w okresie pierwszych Piastów mają w dużym stopniu charakter hipotetyczny¹. Czy Sandomierz legitymuje się piastowską, czy też

¹ S. A r n o l d, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej*, Poznań 1927; J. N a t a n s o n - L e s k i, *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*, Wrocław 1953; S. Z a j ą c z k o w s k i, *Uwagi nad terytorialno-administracyjnym ustrojem Polski XII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1966, t. 7; t e n ż e, *Podziały plemienne Polski w okresie powstania państwa*, w: *Początki państwa polskiego*, pod red. H. Łowmiańskiego, t. 1, Poznań 1962; T. L a l i k, *Sandomierskie we wcześniejszym średniowieczu. Prowincja, księstwo, województwo*, w: *Studia Sandomierskie*, pod red. T. Wąsowicz, Warszawa 1962.

Rys. 1. Ziemia sandomierska w X–XIV wieku

przedpiastowską metryką, trudno obecnie rozstrzygnąć wobec braku źródeł pisanych i badań archeologicznych, które pozwoliłyby na wyciągnięcie jednoznacznych wniosków. Pierwsze wzmianki na ten temat można znaleźć w *Kronice* Galla Anonima, który zaświadcza o istnieniu na tym terenie jednego z siedmiu głównych okręgów administracyjnych państwa: prowincji sandomierskiej². Administracja państwa miała w tym okresie charakter dwustopniowy: prowincje i podległe im kasztelanie, przy czym prowincje, zostały zlikwidowane na skutek rozwoju księstw dzielnicowych po 1138 r.³ Między stuleciami a XII istniały kasztelanie z siedzibami w Sandomierzu, Radomiu, Sieciechowie, Lublinie, Zawichoście i Połańcu, wchodzące w skład prowincji sandomierskiej, oraz Wiślica, Czechów i Małogoszcz, których przynależność do tej prowincji jest sporna⁴.

Rozwój terytorium sandomierskiego w XII w. był ściśle związany z przekształceniem wczesnopiastowskiej prowincji w dzielnicowe księstwo sandomierskie. W latach 1166–1173 istniało tu pod panowaniem Kazimierza Sprawiedliwego odrębne księstwo wiślickie (kasztelanie w Wiślicy i prawdopodobnie w Czechowie i Połańcu). W 1173 r. księstwo wiślickie włączono trwale do dzielnicy sandomierskiej. Po 1166 r. w jej obrębie znalazła się też kasztelania małopolska. W XII w. włączono także do księstwa sandomierskiego obszary nad Pilicą (kasztelanie Żarnów i Skrzynno)⁵. Można więc stwierdzić, że w XII stuleciu ukształtował się podstawowy zrąb terytorialny księstwa, a następnie – po zjednoczeniu państwa przez Władysława Łokietka – ziemi sandomierskiej. Obejmowała ona wówczas rozległe terytorium, na któ-

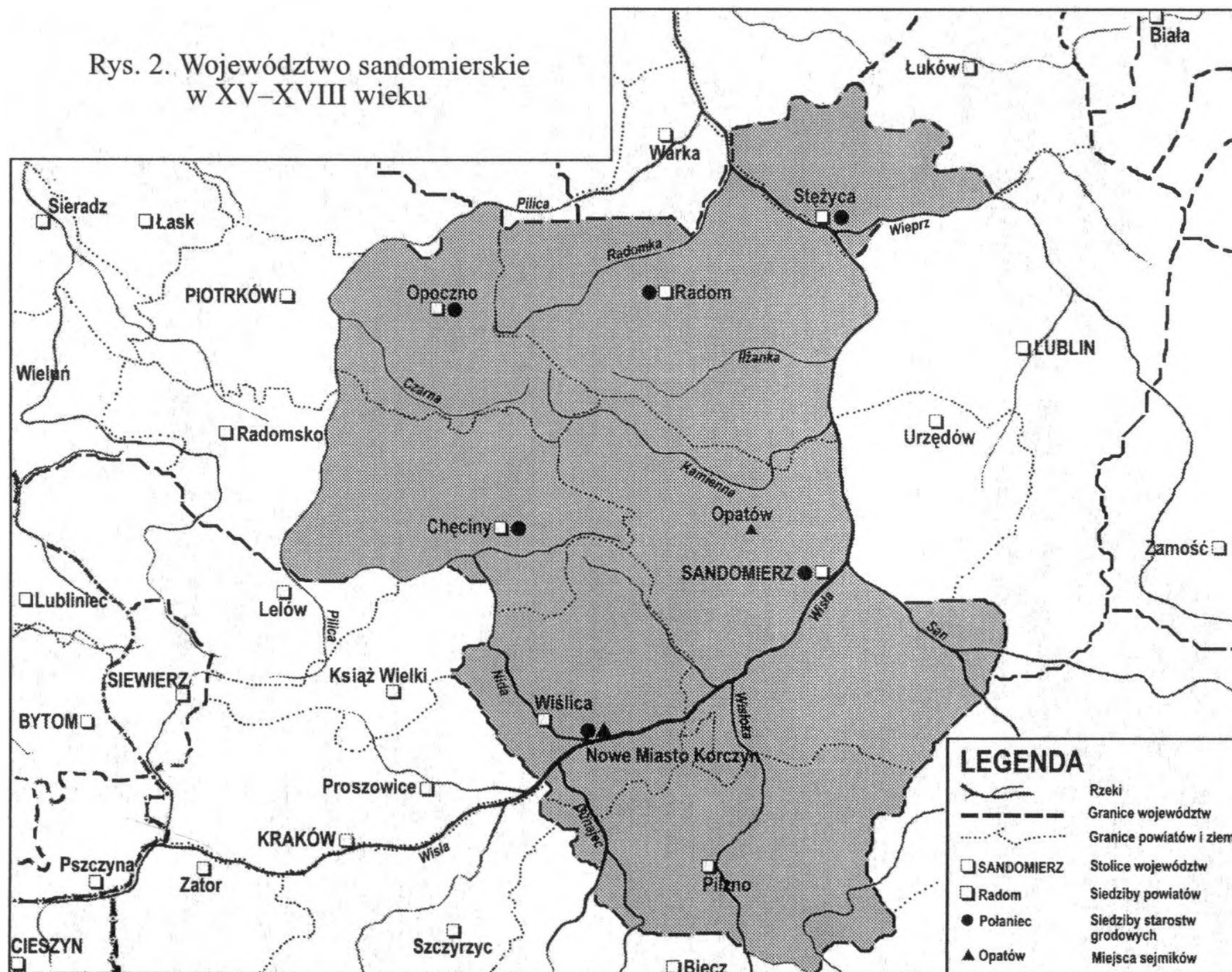
² Szerzej na ten temat zob.: T. L a l i k, *Sandomierskie*, s. 52–53.

³ Z. W o j c i e c h o w s k i, *Najstarszy ustrój plemiennie-szczepowy i administracja do r. 1139*, w: *Historia Śląska*, Kraków 1933; zob. także: S. Z a j ą c z k o w s k i, *Podziały plemienne*.

⁴ S. A r n o l d, *Podziały administracyjne województwa sandomierskiego do końca XVIII wieku*, w: *Pamiętnik Świętokrzyski*, Kielce 1931, s. 59; J. N a t a n s o n - L e s k i, *Zarys granic*, s. 140; T. L a l i k, *Sandomierskie*, s. 54.

⁵ T. W o j c i e c h o w s k i, *Szkice historyczne jedenastego wieku*, Warszawa 1956, s. 306–318; S. A r n o l d, *Z dziejów średniowiecza*, Warszawa 1968, s. 357–372; W. P a ł u c k i, *Kasztelania czechowska*, Warszawa 1964, s. 63–98; T. L a l i k, *Sandomierskie*, s. 54.

Rys. 2. Województwo sandomierskie
w XV–XVIII wieku

rym funkcjonowało dwanaście kasztelani: w Łukowie, Lublinie, Sieciechowie, Radomiu, Skrzynnie, Żarnowie, Małogoszczy, Czechowie, Wiślicy, Połańcu, Zawichoście i Sandomierzu. Stolicą tego obszaru pozostawał oczywiście Sandomierz. Istotną rolę w administrowaniu ziemią sandomierską odgrywały również ośrodki, które od XXI w. znajdowały się we władaniu kościoła rzymskokatolickiego: Kielce, Tarczek, Łagów, Opatów i Solec, które, nie będąc formalnie kasztelaniami, zorganizowane były w XII w. na podobnych do nich zasadach⁶.

Ostateczne ukształtowanie terytorium województwa sandomierskiego nastąpiło w 1474 r., kiedy z jego obszaru wyłączono obszerne ziemie lubelską i łukowską (z których następnie utworzono województwo lubelskie). Na zachodzie graniczyło ono z powiatami: lelowskim, książskim i proszowickim, należącym do województwa krakowskiego, oraz z województwem sieradzkim; na północy z województwem łączyckim, rawskim i mazowieckim (pozostawiając tzw. Zapilicze po stronie mazowieckiej); na wschodzie z województwem lubelskim (włączając w obręb województwa znajdującą się na prawym brzegu Wisły ziemię stężycką), na południu z województwami ruskim i krakowskim. Granice województwa miały w dużym stopniu charakter naturalny. Granicę z województwem łączyckim i sieradzkim wyznaczała Pilica, z województwem mazowieckim – odcinek środkowej Radomki wraz z Puszcą Jedleńską. Wisła zaś na odcinku od Gołębia do Sandomierza stanowiła granicę z województwem lubelskim. San, również w dolnym biegu, stanowił rozgraniczenie z tym województwem. Charakter naturalnej miała także granica z Rusią Czerwoną, biegnąca szerokim pasem Puszczy Sandomierskiej. Granicę z województwem krakowskim stanowiła na prawym brzegu Puszcza Radłowska, a na lewym rzeka Nidzica.

Ziemie dawnego województwa sandomierskiego pod względem administracyjnym, wojskowym i sądowym dzieliły się w średniowieczu na kasztelanie, później – od połowy XIV w. – na powiaty sądowe

⁶ A. G i e y s z t o r, *Krajobraz międzyrzecza Pilicy i Wisły*, w: *Studia Sandomierskie*, s. 27.

Rys. 3. Województwo sandomierskie
i krakowskie w latach 1816–1845

i skarbowe. Liczba kasztelanii z jedenastu w czasach Kazimierza Wielkiego spadła w drugiej połowie XV w. do ośmiu: jednej większej – sandomierskiej, i siedmiu małych – wiślickiej, radomskiej, żarnowskiej, zawichojskiej, małogojskiej, połanieckiej i czechowskiej. Od XIV w. przy utrzymywaniu się instytucji kasztelania straciła znaczenie na rzecz nowo powstałego urzędu starosty grodowego. Jednocześnie od 1454 r. kasztelanowie utracili resztę swoich uprawnień sądowych na rzecz sądów ziemskich. Jednakże nowo tworzone powiaty nie zawsze pokrywały się z terenem dawnych kasztelanii. Na terenie województwa sandomierskiego w powiecie pilzneńskim nie było bowiem żadnej kasztelanii, w powiecie sandomierskim były dwie (sandomierska i zawichojska), w powiecie wiślickim trzy (wiślicka, czechowska i połaniecka)⁷. Właściwą władzę administracyjną mieli sprawować od czasów Wacława II starostowie grodowi. Na terenie województwa sandomierskiego było sześć starostw grodowych z siedzibami w Sandomierzu, Nowym Mieście Korczynie, Chęcinach, Radomiu, Opocznie i Stężycy⁸. W hierarchii polityczno-administracyjnej wyższy stopień miały ziemie obejmujące niekiedy większy obszar niż kasztelania czy późniejszy powiat. W województwie sandomierskim znajdowały się trzy takie ziemie: sandomierska, wiślicka i radomska. Od XVI stulecia stały się one okręgami szlacheckiego sądownictwa wyższej instancji, zwanych rokami sądowymi. Ziemia sandomierska (powiat sandomierski) i zawichojską; wiślicka – kasztelaninę wiślicką, małogojską (powiat chęciński) i czechowską oraz zawiślańskie tereny powiatu pilzneńskiego; radomska – kasztelaninę radomską, żarnowską, (powiat opoczyński) i dawną sieciechowską (ziemia stężycka)⁹. Na formowanie się podstawowej jednostki podziału polityczno-terytorialnego, jakim był powiat, decydujący wpływ miało miejsce, w którym odbywały się ziemskie roczki sądowe. Początkowo województwo sando-

⁷ W. Pałucki, *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie*, Warszawa 1962, s. 53.

⁸ *Ibidem*, s. 49.

⁹ W. Pałucki, *Granice i podziały administracyjne*, w: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku. Atlas historyczny Polski*, cz. 2, pod red. W. Pałuckiego, Warszawa 1993, s. 47.

mierskie dzieliło się na dziewięć powiatów sądowych: sandomierski, wiślicki, radomski, chęciński, opatowski, szydłowsko-stopnicki, stężycki, pilzneński i tarnowski. W latach 1465 i 1476 przeprowadzono gruntowną reformę sądów ziemskich województwa sandomierskiego, redukując liczbę powiatów do siedmiu, poprzez likwidację powiatów: szydłowskiego (włączono do wiślickiego) i tarnowskiego (włączono do pilzneńskiego)¹⁰. Miejscem, gdzie zbierał się Sejmik Generalny dla trzech województw małopolskich (krakowskiego, sandomierskiego i lubelskiego), było Nowe Miasto Korczyn, sejmiki wojewódzkie zaś odbywały się w Opatowie¹¹.

Ukształtowany w XVI w. system przetrwał bez zmian aż do pierwszego rozbioru Polski, kiedy to województwo sandomierskie utraciło na rzecz zaboru austriackiego tereny powiatu pilzneńskiego oraz prawobrzeżne części powiatów wiślickiego i sandomierskiego. Mimo utraty części terytorium, na którego terenie Austriacy utworzyli dwa cyrkule: w Tarnowie i Rzeszowie, w pozostałej przy Rzeczypospolitej części system podziału terytorialnego ukształtowany w poprzednim okresie funkcjonował bez zmian. Wprowadził je dopiero sejm grodzieński w 1793 r. Było to po drugim rozbiorze, istniała więc konieczność przeprowadzenia nowego podziału terytorialnego. Województwo sandomierskie podzielono na trzy ziemie: sandomierską (powiaty sandomierski i wiślicki), chęcińską (powiaty chęciński i opoczyński), radomską (powiaty radomski i stężycki). Siedzibę sejmiku wojewódzkiego przeniesiono z Opatowa do Kielc¹².

W wyniku trzeciego rozbioru Polski pozostała część staropolskich województw sandomierskiego i krakowskiego (z wyjątkiem powiatów siewierskiego i części lelowskiego) została zajęta przez Austrię i weszła w skład Zachodniej Galicji. Terytorium to podzielono na sześć cyrkulów: konecki, radomski, sandomierski, kielecki, krakowski i olku-

¹⁰ S. K u t r z e b a, *Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich*, t. 2, *Województwo sandomierskie*, Kraków 1901, s. 438.

¹¹ A. P a w i ń s k i, *Sejmiki ziemskie*, Warszawa 1895, *Dodatek*, s. LIII–LVI.

¹² Z. G ó r a l s k i, *Powiat ziemski w XVIII wieku*, w: *Uwarunkowania historyczno-kulturowe współczesnej organizacji przestrzennej państwa*, pod red. H. Adamczewskiej-Wejhert, Kielce 1993, s. 35–36.

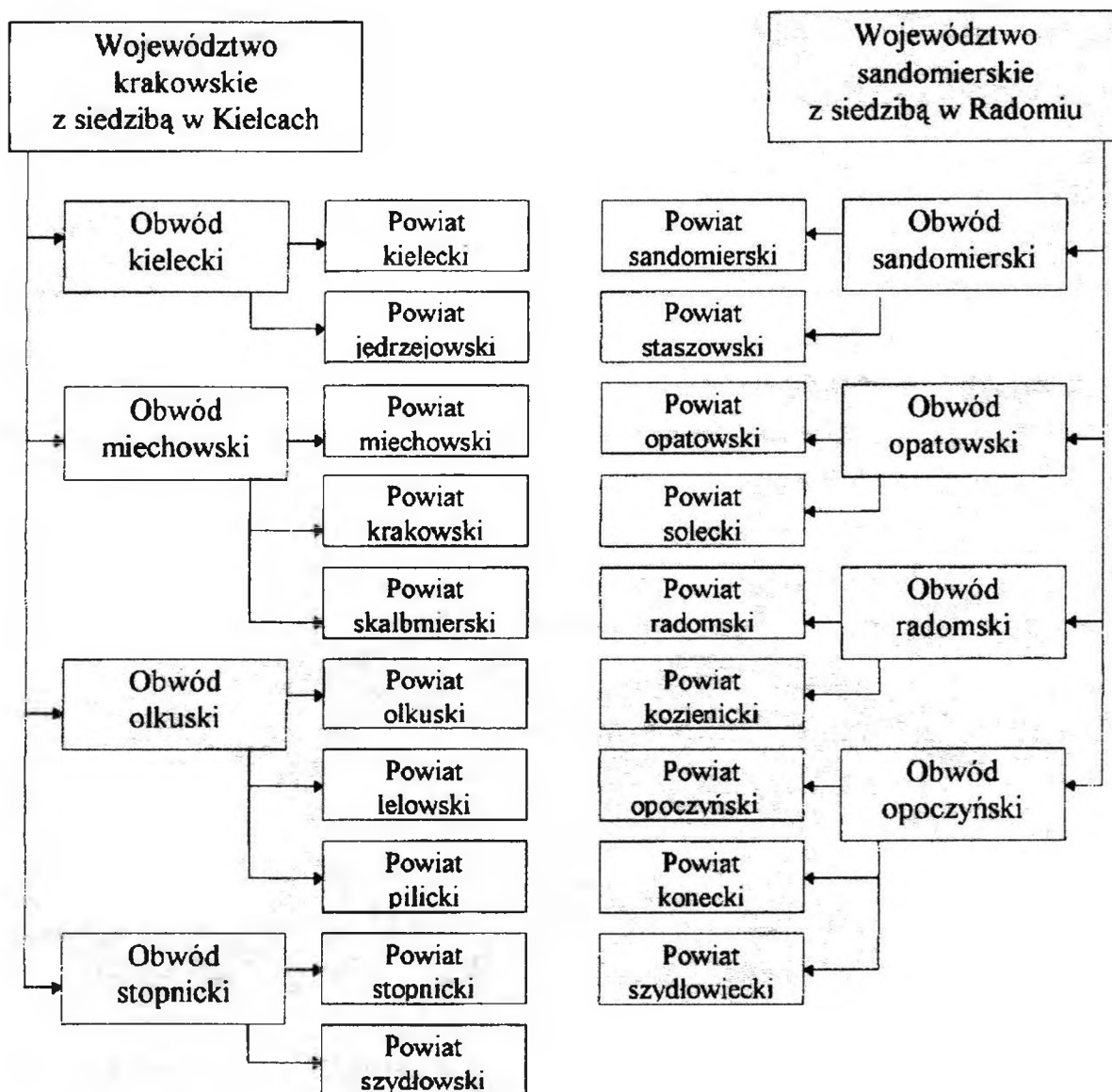
ski. W 1803 r. liczbę cyrkułów zmniejszono do trzech: krakowskiego (dawny cyrkuł olkuski i część krakowskiego), kieleckiego (dawne cyrkuły konecki, kielecki i część krakowskiego) i radomskiego (dawne cyrkuły sandomierski i radomski). Każdy cyrkuł został podzielony na trzy okręgi. I tak w cyrkułe krakowski były okręgi krakowski, olkuski, żarnowiecki, w kieleckim – kielecki, stopnicki i opoczyński, w radomskim – radomski, opatowski i staszowski. Na czele cyrkułów stali starostowie podlegli do 1804 r. Gubernium w Krakowie, później we Lwowie (wspólnego dla wszystkich ziem zaboru austriackiego)¹³.

Na mocy traktatu w Schoenbrunn w 1809 r. całą Zachodnią Galicję włączono do Księstwa Warszawskiego. Na terenach staropolskich województw sandomierskiego i krakowskiego utworzono w 1810 r. dwa departamenty: krakowski i radomski. Departamenty dzieliły się na powiaty: krakowski na hebrowski, jędrzejowski, lelowski, pilicki, olkuski, krzeszowicki, miechowski, skalbmierski, stopnicki, szydlowski, a radomski na kielecki, konecki, opoczyński, szydlowiecki, opatowski, staszowski, sandomierski, solecki, kozienicki i radomski. W każdym departamencie władzę administracyjną sprawował prefekt, któremu podlegali stojący na czele powiatów podprefekci. Po utworzeniu Królestwa Polskiego do stycznia 1816 r. utrzymywał się pochodzący z okresu Księstwa Warszawskiego podział administracyjny i struktura władz terenowych¹⁴.

Postanowienia Kongresu Wiedeńskiego likwidujące Księstwo przekazały jednocześnie większość jego terytoriów Cesarstwu Rosyjskiemu. Na obszarach tych utworzono autonomiczne Królestwo Polskie. Postanowieniem namiestnika z 16 stycznia 1816 r. wprowadzony został nowy podział administracyjny (rys. 4). W miejsce departamentów krakowskiego i radomskiego wprowadzono województwo krakowskie z siedzibą w Kielcach i województwo sandomierskie z siedzibą w Radomiu. Część obszarów dawnego departamentu krakowskiego (miasto

¹³ S. K u t r z e b a, *Historia ustroju Polski w zarysie*, Lwów 1920, t. 4, cz. 2, s. 135, 162–164.

¹⁴ T. K o b a - R y s z e w s k a, *Przeszłość administracyjna ziem województwa kieleckiego*, w: *Z dziejów ziemi kieleckiej (1918–1944)*, Warszawa 1970, s. 14–15.

Rys. 4. Struktura administracji państwowej w latach 1816–1845

Źródło: T. K o b a - R y s z e w s k a, *Przeszłość administracyjna*, s.16–17.

Kraków, część powiatów krakowskiego i hebdowskiego oraz powiat krzeszowicki) znalazła się w granicach Rzeczypospolitej Krakowskiej, utworzonej na Kongresie w Wiedniu¹⁵. W 1837 r. polska nazwa: województwo, została zamieniona na nazwę: gubernia. W 1841 r. prze-

¹⁵ W. T r z e b i ń s k i, A. B o r k i e w i c z, *Podziały administracyjne ziem polskich w okresie 1815–1918*, „Dokumentacja Geograficzna” Warszawa 1956, z. 4, s. 3.

Tabela 1. Struktura administracji państwowej w latach 1867–1915

Gubernia	Powiat	Liczba gmin		
		M	O	W
kielecka	jędrzejowski	–	4	14
	kielecki	2	3	20
	miechowski	1	4	18
	olkuski	1	7	19
	pińczowski	2	4	22
	stopnicki	2	7	25
	włoszczowski	–	5	14
radomska	iłżecki	–	11	24
	konecki	3	2	18
	kozienicki	1	8	20
	opatowski	2	10	24
	opoczyński	1	8	23
	radomski	1	8	22
	sandomierski	2	5	15

M – gmina miejska, O – osada, W – gmina wiejska

Źródło: *Obzor Kieleckoj guberni za 1879 god*, Kielce 1880, *Obzor Radomskoj guberni za 1870–1879 god*, Radom 1871.

mianowano gubernię krakowską na kielecką. W 1845 roku gubernie kielecką i sandomierską połączono w jedną radomską¹⁶.

W 1866 r. dokonano ostatecznej reorganizacji administracji, przeprowadzając reformę gminną i dzieląc gubernię radomską na dwie: radomską i kielecką (rys. 5). Każda składała się z siedmiu powiatów¹⁷ (tabela 1). W 1869 r. ukończono reformę gminną, odbierając na terenie obu guberni kilkudziesięciu miastom prawa miejskie i nadając im

¹⁶ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego” 1845, t. 34, s. 452–459.

¹⁷ *Ibidem*, 1866, t. 61, s. 279–303.

Rys. 5. Gubernia kielecka i radomska
w latach 1867–1915

Tabela 2. Struktura administracji w Generalnym Gubernatorstwie lubelskim w latach 1915–1918

Obwód	Liczba gmin		
	M	O	W
iłżecki	–	11	14
jędrzejowski	–	4	24
kielecki	2	3	20
konecki	3	2	18
kozienicki	1	8	20
miechowski	1	4	18
olkuski	1	7	19
opatowski	2	10	24
opoczyński	1	8	23
pińczowski	2	4	22
radomski	1	8	22
sandomierski	2	5	15
stopnicki	2	7	25
włoszczowski	–	5	14

M – gmina miejska, O – osada, W – gmina wiejska

Źródło: G. Ł o w c z o w s k i, *Organizacja etapów wojska niemieckiego i administracja terenami okupowanymi na froncie wschodnim podczas wojny 1914-1918*, Warszawa 1933; *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1915-1918*, oprac. A. Borkiewicz, „Dokumentacja Geograficzna” 1956, z. 4.

status osad¹⁸. W następnych latach, aż do wybuchu I wojny światowej, w podziale administracyjnym tego obszaru nie zaszły ważniejsze zmiany, oprócz niewielkich korekt granic powiatów.

Po 1914 r. – w związku z okupacją wojskową tych terenów przez Austro-Węgry – w maju 1915 r. zostały powołane dwa gubernatorstwa: piotrkowskie (obwody konecki, kozienicki, opatowski, opoczyń-

¹⁸ *Ibidem*, 1869, t. 69, s. 415–423. 425–429.

ski, piotrkowski, radomski, sandomierski i iłżecki) i kieleckie (obwody dąbrowski, jędrzejowski, kielecki, olkuski, pińczowski, stopnicki, włoszczowski, miechowski). Od września 1915 r. obydwie te gubernatorstwa połączono w jedno Generalne Gubernatorstwo z siedzibą początkowo w Kielcach, a następnie w Lublinie¹⁹ (tabela 2). W październiku 1918 r. dekretem Rady Regencyjnej przywrócono podział na powiaty.

Dla porządku należy tylko dodać informację, co się działo z południową częścią dawnego województwa sandomierskiego, należącą od 1772 r. do Austrii. Znalazła się ona od 1782 r. w granicach czterech cyrkułów: tarnowskiego oraz częściowo rzeszowskiego, jasielskiego i krośnieńskiego²⁰. Podział ten był stały, z tym że w 1850 r. przemianowano cyrkuły na powiaty²¹. W 1867 r. podczas przeprowadzanej reformie administracyjnej dokonano nowego podziału terytorialnego, tworząc dziewięć powiatów: dąbrowski, kolbuszowski, mielecki, niski, pilzneński, ropczycki, strzyżowski, tarnobrzewski, tarnowski. Ponadto niewielkie części tego obszaru weszły w skład powiatów: brzeskiego, jasielskiego i krośnieńskiego. Podlegały one bezpośrednio Gubernium, a następnie Namiestnictwu we Lwowie. Stan taki funkcjonował aż do odzyskania przez Polskę niepodległości²².

W początkowym okresie po odzyskaniu niepodległości funkcjonowały na terenie kraju jedynie powiaty. Dopiero 2 sierpnia 1919 r. ustawą sejmową wprowadzono na terenach byłego Królestwa Polskiego podział na pięć województw: białostockie, lubelskie, łódzkie, warszawskie i kieleckie²³. To ostatnio wymienione objęło wszystkie powiaty dwóch byłych guberni: kieleckiej i radomskiej, oraz będziński i częstochowski z byłej guberni piotrkowskiej. Tym samym cała pół-

¹⁹ Szerzej na ten temat zob.: J. L e w a n d o w s k i, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914–1918*, Warszawa 1980, s. 24–46.

²⁰ S. G r o d z i s k i, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772–1848*, Wrocław 1971, s. 45.

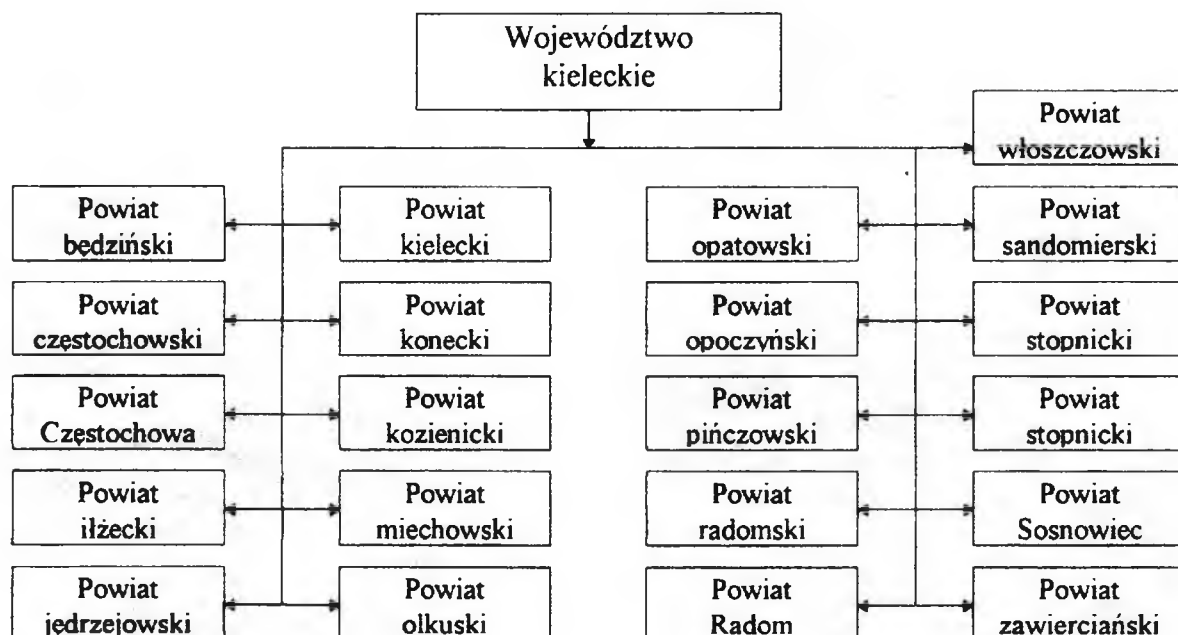
²¹ K. G r z y b o w s k i, *Galicja 1848–1914. Historia ustroju politycznego na tle ustroju Austrii*, Kraków 1961, s. 64.

²² *Ibidem*.

²³ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1919, nr 63, poz. 395.

Rys. 6. Województwo kieleckie
w latach 1919–1938

Rys. 7. Struktura administracji państwowej w latach 1919–1938

nocno-zachodnia część Małopolski znalazła się w ramach jednej jednostki terytorialnej: – województwa kieleckiego (rys. 6). W 1927 r. liczba powiatów w województwie kieleckim wzrosła w związku z podziałem powiatu będzińskiego i utworzeniem z jego części powiatu zawierciańskiego²⁴. Utworzono także w 1933 r. trzy powiaty grodzkie: w Częstochowie, Radomiu i Sosnowcu (rys. 7). Jednocześnie przeprowadzono nowy podział gmin na gromady. W 1934 r. na terenie województwa kieleckiego znajdowało się 313 gmin wiejskich i 37 miejskich (40 miast)²⁵. W 1939 r. z województwa kieleckiego wydzielono dwa powiaty: opoczyński i konecki (bez Szydłowca i Skarżyska-Kamiennej) i włączono do województwa łódzkiego²⁶. Powiaty należące wcześniej do Galicji zgodnie z ustawą z 5 grudnia 1920 r. weszły w skład dwóch województw: krakowskiego i lwowskiego.

²⁴ T. K o b a - R y s z e w s k a, *Przeszłość administracyjna*, s. 23.

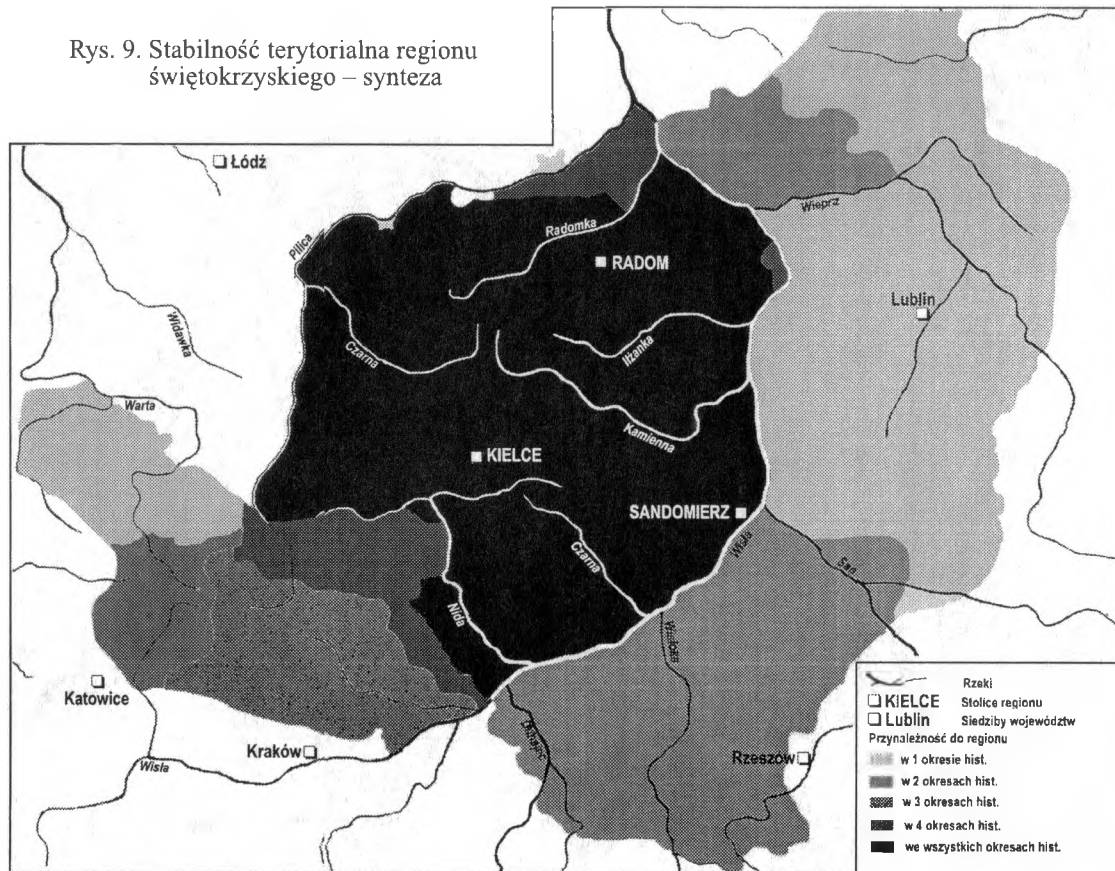
²⁵ *Spis gmin miejskich i wiejskich Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. J. Scheinkonig, J. Kowalczewski, Warszawa 1934.

²⁶ „Kielecki Dziennik Wojewódzki” 1939, nr 6.

Rys. 8. Województwo kieleckie
w latach 1950–1975

Rys. 9. Stabilność terytorialna regionu świętokrzyskiego – synteza

W okresie międzywojennym w zasadzie siatka powiatów na tym terenie się nie zmieniła. Jedyny wyjątek stanowił powiat pilzneński, który po włączeniu do niego w 1938 r. Dębicy przemianowano na dębicki. Trzeba tu podkreślić, że w dwudziestoleciu międzywojennym mimo polityki unifikacyjnej nadal utrzymywały się różnice w funkcjonowaniu administracji na terenach dawnego zaboru austriackiego i rosyjskiego.

W okresie okupacji hitlerowskiej tereny powiatów: olkuskiego, zawierciańskiego, będzińskiego, miasta Sosnowca i część powiatu częstochowskiego zostały wcielone do Rzeszy. Pozostałe obszary przedwojennego województwa kieleckiego znalazły się w ramach Generalnej Guberni w dystrykcie radomskim, oprócz powiatu miechowskiego i części południowej powiatu pińczowskiego, które znalazły się w dystrykcie krakowskim. Władze okupacyjne utrzymały powiat jako jednostkę podziału administracyjnego, z tym że okupacyjny powiat był pod względem obszaru większy niż przedwojenny²⁷.

Po wyzwoleniu Polski spod okupacji hitlerowskiej przywrócono podział administracyjny z 1939 r. Jednak ze względu na przesunięcie terytorialne państwa polskiego na zachód utrzymanie go w całości nie było możliwe. Z resztek zachodniej części województwa lwowskiego utworzono nowe województwo rzeszowskie, do którego przeniesiono powiaty: mielecki, dębicki, ropczycki i jasielski z województwa krakowskiego²⁸. Z województwa kieleckiego przeniesiono powiaty: miechowski (luty 1945) i olkuski (lipiec 1945) do województwa krakowskiego²⁹. Również z tego województwa wyłączono powiaty: będziński, zawierciański, sosnowiecki miejski (1945) i oba powiaty częstochowskie (1950), które włączono do województwa śląsko-dąbrowskiego³⁰. Jednocześnie w skład województwa kieleckiego w 1950 r. powróciły dwa powiaty: konecki i opoczyński³¹. Po tych wszystkich

²⁷ T. K o b a - R y s z e w s k a, *Przeszłość administracyjna*, s. 25.

²⁸ „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1945, nr 8, poz. 38.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, 1950, nr 27, poz. 167.

³¹ *Ibidem*, nr 28, poz. 255.

zmianach województwo kieleckie liczyło dwanaście powiatów ziemskich i dwa grodzkie (Kielce i Radom). Jego obszar wynosił 19 517 km².

Od marca 1950 r., tj. od wprowadzenia ustawy o jednolitych organach władzy państwowej do 1954 r., tj. likwidacji gminy jako podstawowej jednostki podziału administracyjnego kształtowano system administracji na modłę radziecką. W okresie tym zasadniczą zmianę stanowiło rozbitcie historycznie ukształtowanego systemu gmin na terenie województwa kieleckiego na mniejsze gromady. W województwie rzeszowskim i krakowskim (oprócz powiatów miechowskiego i olkuskiego) w zasadzie zmian nie było; zmieniono tylko nazewnictwo. Na terenie województwa kieleckiego w miejsce 229 gmin powstało 768 gromad. Granice województw do 1975 r. na omawianym terenie w zasadzie się nie zmieniały, oprócz przekazania obszaru w rejonie Janowca z województwa kieleckiego do lubelskiego, a rejonu Promny z województwa warszawskiego do kieleckiego.

Był to jednocześnie okres dalszego rozwoju struktur powiatowych, szczególnie na terenie województwa kieleckiego, gdzie historycznie ukształtowane powiaty były obszarowo dużo większe niż na terenie województw rzeszowskiego i krakowskiego. Nowo powstałymi powiatami były: białobrzeski (1955), chmielnicki (istniał między 1955 a 1961 r.), kazimierski (1955), lipski (1955), przysuski (1955), staszowski (1954), szydłowiecki (1954) i zwoleński (1954). Jednocześnie utworzono trzy nowe powiaty miejskie. Oprócz wcześniej istniejących w Kielcach i Radomiu powiatami stały się miasta: Ostrowiec Świętokrzyski, Skarżysko-Kamienna i Starachowice³² (tabela 3). Na terenie województwa krakowskiego powiatem miejskim stał się Tarnów, na terenie rzeszowskiego zaś Stalowa Wola.

Istotne zmiany w siatce podziałów administracyjnych nastąpiły dopiero w latach 1972–1975 (tabela 3). W 1972 r. postanowiono przywrócić gminę jako jednostkę podstawową. Większość powstałych w tym roku gmin zlokalizowano w ich starych historycznych miejscach. Można by to oceniać jako krok w kierunku racjonalizacji struktur administra-

³² T. K o b a - R y s z e w s k a, *Przeszłość administracyjna*, s. 27.

Tabela 3. Struktura administracji państwowej w województwie kieleckim w latach 1954–1975

Powiat	1954–1972		1972–1975	
	M	GR	M	GM
białobrzeski	2	18	2	6
buski	2	36	2	12
iłżecki	1	25	1	8
jędrzejowski	1	32	1	9
kazimierski	3	23	3	8
Kielce	1	–	1	–
kielecki	2	45	2	17
konecki	2	31	2	11
kozienicki	2	20	2	8
lipski	1	20	1	6
opatowski	2	40	1	11
opoczyński	1	32	1	11
Ostrowiec Świętokrzyski	1	–	1	–
pińczowski	1	20	1	6
przysuski	1	19	1	7
Radom	1	–	1	–
radomski	1	35	1	10
sandomierski	2	26	2	11
Skarżysko-Kamienna	1	–	1	–
Starachowice	1	–	1	–
staszowski	1	23	1	9
szymborski	1	15	1	7
włoszczowski	3	28	3	8
zwoleński	1	19	1	5

M – gmina miejska; GR – gromada; GM – gmina

Tabela 4. Struktura administracji państwowej w latach 1975–1998

Województwo	M	GM
kieleckie	20	71
radomskie	12	56
tarnobrzeskie	8	23
piotrkowskie	2	11
częstochowskie	1	6

M – miasto; GM – gmina

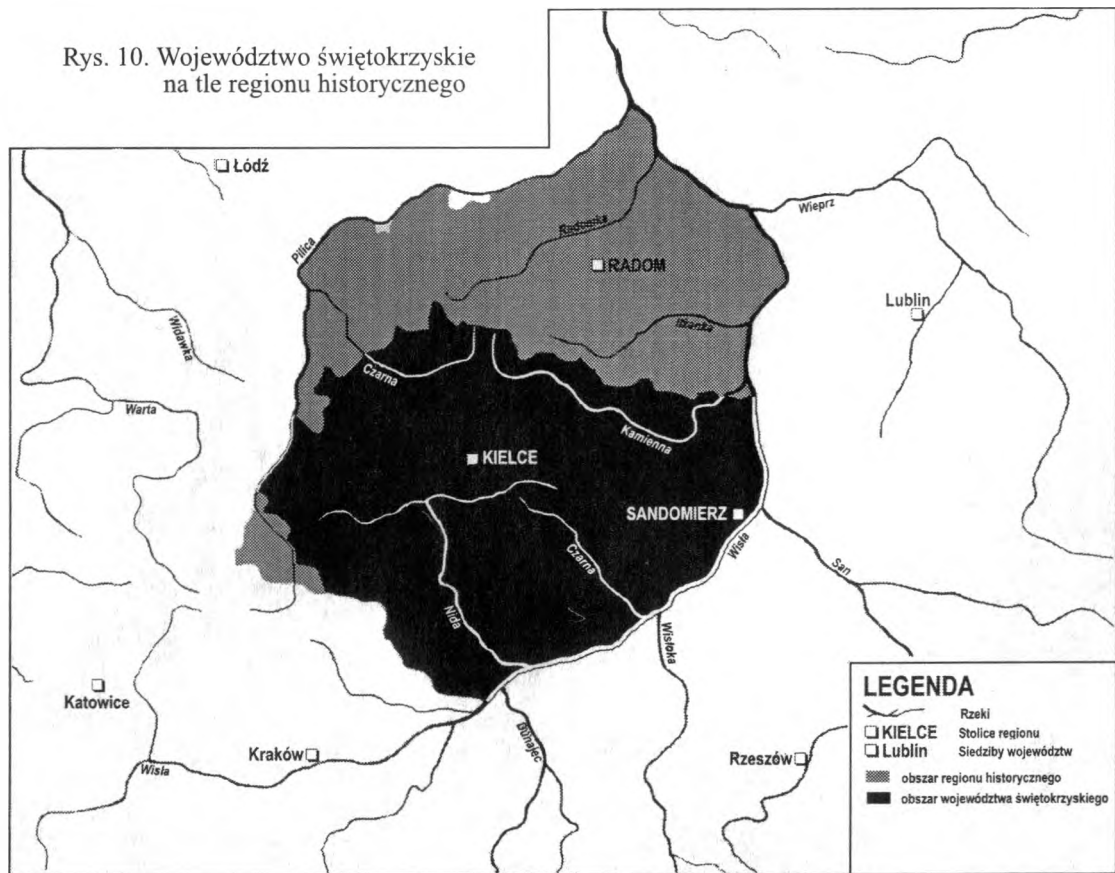
cyjnych, gdyby nie fakt, że był to jednocześnie wstęp do likwidacji struktur powiatowych i historycznie ukształtowanych regionów – województw. Podjęta w okresie rządów Edwarda Gierka próba – obrazowo mówiąc, budowa „drugiej Polski” – oznaczała w istocie odrzucenie całej dotychczasowej tradycji podziałów administracyjnych w regionie świętokrzyskim (tabela 4).

Analiza przeprowadzonych badań dotyczących podziałów terytorialnych, a w szczególności trwałości granic i ośrodków, oraz stabilności terytorialnej³³, pozwala na sformułowanie wielu wniosków:

1. Na terenie historycznej Małopolski występują dwie tradycje podziałów terytorialnych: staropolska 1474–1772 (1815), i nowożytna 1815–1975. Przy określeniu granic regionu nie można ich opierać na restytucji podziału historycznego ukształtowanego w okresie staropolskim. Nie ma po prostu powrotu do struktur ukształtowanych w całkowicie odmiennych warunkach politycznych, gospodarczych, osied-

³³ Całość dokumentacji w tym zakresie zawiera studium Prowincji Sandomierskiej wykonane w latach 1990–1995 w ramach Problemu Badawczego Ministerstwa Kultury i Sztuki i częściowo opublikowane m.in. w: J. Z. P a j ą k, H. S t a w i c k i, *Region Kielecko-Radomski w jego policentrycznej strukturze z Aglomeracją Staropolską*, Kielce 1999, s. 20 + 19 map; J. Z. P a j ą k, H. S t a w i c k i, *Ziemia Sandomierska – przykład regionu historycznego*, w: *Uwarunkowania historyczno-kulturowe współczesnej organizacji przestrzennej państwa*, pod red. H. Adamczewskiej-Wejchert, Kielce 1993, s. 23–33.

Rys. 10. Województwo świętokrzyskie
na tle regionu historycznego

leńczych i technicznych. Natomiast funkcjonujące od 1815 r. struktury wykazują ciągłość i trwałość, szczególnie wyraźną od 1867 r. Ukształtowany wtedy system struktury terytorialnej w zasadniczym zrębie funkcjonował od reformy Gierka w 1975 r. Pozwala to na stwierdzenie, iż na terenie historycznej ziemi sandomieskiej występuje obecnie bardzo silnie osadzony w tradycji region świętokrzyski, zawierający się między Wisłą a Pilicą.

2. W odróżnieniu od innych obszarów kraju, które tak jak obszary wschodnie i północne Polski utraciły swe historyczne centra (Lwów, Grodno, Królewiec), w naszym regionie głównymi centrami administracyjnymi w XIX i XX w. były zawsze dwa miasta: Radom i Kielce.

3. Granice regionu, oprócz obszaru południowo-zachodniego, wykazują ogromną stabilność w okresie 1815–1975; podobnie sprawa się ma z podziałami wewnątrzregionalnymi (powiatowymi), trwającymi w dużym stopniu od 1867 r.

4. Reforma administracyjna z 1998 r. oparła siatkę odtworzonych powiatów na tradycji podziałów z XIX i XX w. i należy to uznać za decyzję pozytywną. Niestety, reforma ta, opierając się na sztucznie stworzonej granicy z okresu reformy Edwarda Gierka w 1975 r. (jedyniej utrzymanej w skali całego kraju), podzieliła historyczny region świętokrzyski na obecne województwo świętokrzyskie oraz na tereny wcielone do województwa mazowieckiego i łódzkiego. Jest to jeden z licznych przykładów ignorowania przez rządzących tradycji historycznych i kulturowych, a kierowanie się doraźnymi interesami politycznymi.